

Te ran ao tararuan itiakin te ran ibukin mauria te botanaomata (Water and Sanitation)



Taiān kūkune ibukin te Betebēke man Botakin Aaba n te Aonnaba (te United Nations) Te Rabwata ae e kaainaki man ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka aika a kakaokoro ibukin Bibitakin Kanoan Boong – Intergovernmental Panel on Climate Change's (IPCC) Te kaonoua n riboti (AR6) i aon taiān Kanganga, Bitakin tein te Maiu ao te Kakai Rotaki

E nang korakora kabonganān te ran ae e reke mai antare ao te ran ae te karau irouia kain te Betebeteke

E kona bībitakin kanoan te bong ni



kakerakea reken te aoraki man te ran



kakerakea korakoran te tarika



kakerakea taren te ran

Karekean baika a riai ao a onimakinaki ibukin te ibuobuoki n te ran, tararuan itiakin te ran ibukin mauria te botanaomata ao te kakaitiaki e kinaki naba n arana ae

WASH

n te taetae n Imatang n aron ae e oti i nano



Te ran (Water)



Tararuan itiakin te ran ibukin mauria te botanaomata (Sanitation)



Kakaitiaki (Hygiene)

e boraoi — ao e rang kakawaki ibukin kanoan boong ao bitakin tein te maiu

A riai aomata man aaba ika a uarereke n iangoa

KITANAN TE KANGANGA (MANAGED RETREAT)

n tain bībitakin ma rikiraken mwaitin te ran



E na rikirake rotakin te ran man



rikiraken mwaitin te botanaomata



bībitakin bwakan te karau



kainanoan te ununiki

Aanga aika a na kona ni kaitarai bitakin tein te maiu



tibwakin te ran



kaikoan te ran ae te karau



onikan tari nakon ae e mam



karekean te ran mai antare



Aron te otawanin ni kaitara bitakin tein te maiu e rang kakawaki ibukin mwakurian te



WASH

Te ran ao tararuan itiakin te ran ibukin mauria te botanaomata (Water and Sanitation)



Taiān kūkune ibukin te Betebēke man Botakin Aaba n te Aonnaba (te United Nations) Te Rabwata ae e kaainaki man ana Botaki ni Mwakuri te Tautaeka aika a kakaokoro ibukin Bibitakin Kanoan Boong – Intergovernmental Panel on Climate Change's (IPCC) Te kaonoua n riboti (AR6) i aon taiān Kanganga, Bitakin tein te Maiu ao te Kakai Rotaki

E nang kai rotaki te ran ae e mam n aban nako te Betebēke man ana urubwai kanoan te bong ao a kai rotaki naba n te kanganga n te aonnaba aei.¹

TERA AE E RIKI

N aaba aika a uarekeke, kateitei ma ana bwai te botanaomata aika a boutoka te ran, tararuan itiakin te ran ibukin mauria te botanaomata, ao te kakaitiaki (WASH) a kakai rotaki ni bibitakin kanoan boong ao angibuaka aika a rang korakora. Ibukin te WASH (n aron ae, te ran ae e kona ni katiaki, te roki ao taabo n tebobai) a totokoa butinakon te aoraki, ao taiān urubwai aika a reke man bibitakin kanoan boong a kona ni karikirakea te kanganga n te aoraki nakon aaba aika a uarereke.²

Kabonganān riki te ran mai antare ao kaikoan te ran ae te karau n aaba aika a uarereke, riki atimwakoro, n ikotaki ma kainanoana ae e rang korakora, rikiraken mwaitin te botanaomata ma te bareka n reitaki ma kanganga ni kanoan te bong a kakerakea reken te aoraki man te ran.

N aron ae, e irianaki bwakan te karau ae e korakora i Kiribati ma te bekanako, te korera, ao te typhoid fever³ ao n tain te rongo ae e korakora a mooi aomata n ranin kabin te tangke n ran ae e barek.⁴

Aaba aika uarereke a kaman rinanon kanganga n aron te rongo ao uarereken te ran ae e mam.^{**} N aron ae, n te aono ni Matiare, e riaon iteran mwaitia ake a ira te kakae ke a kaekai titiraki a kaman mwaing ibukin taren te ran.⁵

A kabonganā te karau kain aaba aika a uarereke ibukin kamaiuan arokaia ke aia ununiki, ae e na tara n rotaki n aanga aika a batī n bibitakin kanoan boong. N ikotaki ma buan te aba n ununiki man te ieka ao te rongo, ao barekan te ran ae e mam ao te tano man rokon te tarika (ae e riki man keraken iabutin taari). Te kabuehue e na kona naba n rota maiuraoi kai n amwarake ake a maiu man te ran. E ngae n anne, ao korakoran bwakan te karau n tain te ununiki e kona n urui kabwebweia kora ke aroka, e kauarerekea te maiu, ao ni karokoi taiān man aika a urubwai ma taiān aoraki ao e karikirake naba te kanakinako.⁶ N tabeua aaba, iai naba kaai n amarake aika a aikoa kona ni manga unikaki bwa ai mwin taiān bitaki.

1 Mwakoro 15,
Rongorongo aika a ikotaki
2 4.5.3; 15.6.2
3 15.3.4.2
4 Mwakoro 15,
Rongorongo aika a ikotaki
5 Chapter 4, Box 4.2

6 FAQ 15.3
7 4.6.1
8 Mwakoro 4, Te bwaoki 4.2; 4.5.3
9 Mwakoro 4, Te bwaoki 4.2
10 Mwakoro 4, Te bwaoki 4.2; 15.3.4.2
11 15.3.3.2

TERA AE E KONA N RIKI IMWINA

Kanganga aika a rekereke man aki nakoraoi te WASH ibukin bibitakin kanoan boong ao butinakon taiān aoraki aika a rekereke man te ran, taiān ikoaki, te kainano, korakoran te aoraki, te ioawa irouia aine ke mwaane.⁷ N aron ae, korakoran bwakan te karau man bibitakin kanoan boong e na karikirakea butinakon te aoraki ae e reke man te ran. Irarikin anne, ao kangangan reken te roki ma te ran e na karekea riki te kanganga nakon aki taun te ran iantare.⁸

Rikiraken mwaitin te botanaomata, bibitakin tein bwakan te karau ao kainanoan te ran ibukin te ununiki a karikirakea riki kiananoan te ran n aaba aika a uarereke ma te kanganga riki nakon te WASH. Aaba aika a uarereke a bae n aki kona ni karekea te ran ae e tau ibukin te mooi ibukin akean te ran mai antare imwain 2040 n tinakon te kaeti ae e rang korakora; 2030 n tinakon te kaeti ae e rang korakora ao a ingunako taiān aiti (ice); ke imwain 2060 ao e na tinako te kaeti ae e bon tau.⁹

E ngae ngkana e katautauaki bwa e na kerake bwakan te karau n aaba tabeua, tiaki nanona bwa a nang aki manga rotaki n taren te ran. Te katautau bwa e na kerake bwabwakan te karau ao korakorana e na kona n reke te kanganga ma iai, ai ngaia are e na kerake te kanganga n te ieka n tai n te aomwaimwai, ao e na aki kauarerekea te kanganga n tain te rongo n tain te mwautakataka. N reitan ma, te katautau n te bitaki n tain te kakarau e na kona ni karekea te kanganga nakon te ran.¹⁰

Ngkana a kaoti angibuaka, keraken iabutin tari ao te El Niño Southern Oscillation-n reitaki ma rietan te ran n te tai ae ti teuana n reitaki ma ana urubwai te aomata a kona ni kakorakora te kanganga nakon te ieka ao mwaitin te ran ae e tauraoi.^{**} I aon Roi-Namur, n aban Matiare, e kuneaki n teuana te kakae bwa e rotaki mwaitin te ran ae e mam man keraken iabutin taari n ikotaki ma te ieka ni mataniwin te aba. E kona n rotaki te ran ae e mam man keraken iabutin taari ae 0.40 te miita n tabeua atimwakoron te Betebēke.¹¹ Ai ngaia are, tararuan raoi te ran ae e mam e nang kakawaki ibukin totokoan te tarika.

* = te konabwai ae e bon tau

** = te konabwai ae e korakora

*** = te konabwai ae e rang korakora

A rotaki aomata, maan ao aroka aika a maiu i aon te aba ao aika a maiu n te ran ae e mam ao te otabwanin riki n aaba aika a uarereke n rotakin te ran ae e riki man bilitakin kanoan boong.** Kanganga i aon kabonganan te ran e a roota aron te mwamwananga, kamwaneia manin te buakonikai ibukin te amwarake, te akawa, ao te bobotaki, ae iai nakobuakana ibukin maiuia aomata ao te kareke mwane, te katei ma te aroaro, kaubwain te aba, ao te nano mwaaka.¹²

AANGA TABEUA NI KAITARAI AIKAI

E a tia ni kinaki bwa karekean te WASH ae e riai ao e onimakinaki kabonganana e na ibuobuoki ni kaitara te bitaki, e boraoi ao e bubura te kabwaia ae e na reke ma iai. N aron ae, katean rabwatan te WASH n taabo aika a aki nang kai rotaki n te ieka ma te angibuaka ao te karau ae e korakora.¹⁴ Tabeua ana kakamwakuri te WASH bon boutokan tararuakin te ran ao iango ibukin tararuan ranin te roki ibukin mauria te botanaomata. Kabonganen te karikirake i aon te ran ao tararuan itiakin raan ibukin mauria te botannaomata e kona naba n rekereke ma totokoan butinakon te aoraki ae e korakora. Kabonganen te WASH ibukin kaitaran bilitakin kanoan boong e kona n kawakinia taian community man aoraki aika a reke man te ran ae e bareka, riki imwin te karau ae e korakora ao te ieka. **¹³ Irarikin anne, reken ao kabonganen te ran ni mooi ae e itiaki e kona ni kauarereka rotakin te rabwata ao te iango ae e reke man rotakin te ran man te angibuaka ao te karau ae e korakora. Kabuburan ao onean mwin te WASH e kona ni karekei aanga aika a tamaraoa ibukin te WASH ae e na kona ni kaitarai bilitakin kanoan boong, are nanona bwa taian kabwaia a bon kona naba ni karoaki i aan tauan mwin boong n taa iika a na roko.

Taian kakamwakuri aika a tia ni tarataraki i nanon tain te rongo ao a kona ni karikirakeaki kabonganakia ibukin bitakin tein te maiu ni kanoan te bong n ikotaki ma tibwatibwakin te ran nakoia aomata, kabooan te ran man kambwana, ao kabonganen bwaai aika a kona n onika te ran ae e tarika nakon ae e mam ke karekean te ran mai antare ke e nano riki.¹⁵ Ngkai onikan te ran ae e tarika nakon ae e mam bon teuana te anga ae e nang kakawaki ibukin kaitaran bitaki n tein te maiu ibukin aaba aika a uarereke, e riai ni boutokaki ma ni karekeaki mwanenakina ae e tau ao e na riai te tautaeka ni kauarereka taian kanganga n aron korakoran tarikan te ran.¹⁶

E kona ni katamaroaki riki mwin ana mwakuri te WASH rinanon aanga ni kaitarai bitakin tein te maiu ma te otabwanin ae e na katamaroa riki kawakinan te ran, tararuan te ieka ao ai maiuraoi te otabwanin. Tararuan ke kawakinan aaba aika ririeta aika e bwaro ma iai te ran (watershed) ao a kabonganaki n unikan taian tongo, manga unikan aroka n

te buakonikai, manga kaokan aron taabo ake a mena imarenan te karanga ma te aba (riparian zones), arokan te buakonikai ma aroka n taabo aika a maekanaki a kona ni kareke tararuan raan are a bwaro man aaba aika ririeta ao ni buoka totokoan te kanakinako. Aanga aikai a kona ni katamaroa maiuraoi te rakai ma te nama ao aia otabwanin (coral reef ecosystems) ma kauarerekean aia urubwai aomata nakon taabo aikai.¹⁷

E kona n rotaki aia kona ni kaitarai bitakin tein te maiu aaba aika uarereke ngkana te kabuecue e a riaon 1.5°C.*¹⁸ N aekakin aikai, e aaki tau te konaa ni kaitarai bitakin tein te maiu ao te mwaing nakon taabo tabeua (kitanan te kanganga) bwa te anga teuana ibukin aomata n taabo are a nang rotaki, ke a kai rotaki, n bilitakin ma rikiraken mwaitin te ran.

¹⁹ E ngae n anne, ao te mwaing nakon taabo tabeua e kona n rota aron aia reitaki aomata, te mwane, ana waaki te tautaeka ao te reitaki ma te aba kioina ngkai e bon nang kakawaki aron te reitaki ma te katei ao te aroaro ao te reitaki ma abaia baktiku. Ibuakoia aban te Betebewe, n aron ae, te mwaing nakon taabo tabeua e kona ni kaukeea te raraoma ibukin buan te katei ae ko kinaki iai ao buan taian rabakau, ae e kona n rota arom ni maiu.²⁰

E katautauaki bwa rotakin te ran ae e mam n aaba aika a uarereke e na kerikaki 25% ngkana te kabuecue e bwaka i aan 1.5°C, ni kabotauaki ma ngkana ai 2.0°C.

Rinanin nako aanga ni kaitara te bitaki n tein te maiu ma te ran²¹

Kararaban aron karekean te maiu ao te kareke mwane ao ai te mwaing nakon taabo tabeua

Te kaoki mwane/karekean te mwakuri Kitanan te kanganga/iangoan te mwaing nakon taabo tabeua

E rekereke ma tararuan te ran ibukin te ununiki

Kawakinan te tano ma te ran Kaikoan te ran/kamaiuan taabo are e rereke iai te ran

E rekereke ma kaai n amwarake

Karababan aron karekean te maiu ma te kareke mwane n te farm Unikan aroka aika a kona n teimatoa ni maiu n tain te rongo ma te tarika

Katean ao bitakin tein te maiu ma te WASH ae e kaineti ma taian katautau ni kanoan te bong ibukin taai aika a na roko

Katean te WASH i tinanikun mataniwin aaba aika a kai rotaki Karietan ana kateitei te WASH

Baika a kaunga te nano, taian tua, rabwata aika a kakaokoro, waaki ni mwakuri aika a ikotaki ni kabane ao karikirakean te mwaiti.

Waaki ni mwakuri aika a ikotaki ni kabane ke te reitaki ni mwakuri Katokan te kanganga n te ran Bitakin anuaia aomata Taian mwane ni kabomwi (n ikotaki ma mwaane ni kabomwi ibukin taian kai n amarake) Te kareke mwane ae e uarereke Waaki n tararua

Te Rabakau n Aomata ao te Rabakau n Aon te Abo

Aanga ni kaitarai bitakin tein te maiu man te Rabakau n Aomata ao te Rabakau n Aon te Abo. N aron ae, i aon Biiti, e kabonganaki te rabakau n aomata ao te rabakau n aon te abai n kinai arokan te abai aika a kona n kakerikaka korakoran te ieka.

Taabo aika a tia ni karikirakeaki aroia, WASH ao taian korakora

Te tebobi aoi te kakaitiaki Te ran ni mooi ae e itiaki ao tararuan itiakin te ran ibukin mauria te botannaomata Onikan te ran ae e tarika nakon ae e mam Manga kabonganen te ran man raan aika a buakaka (waste water)

12 4.3.8; Mwakoro 4,
Te taibora 4.5
13 4.6.4

14 7.4.2.3
15 Mwakoro 4,
Te bwaoki 4.2

16 15.6.1; Mwakoro 4,
Te bwaoki 4.5
17 15.5.4, FAQ 15.2

18 SPM.C.3.3 ;4.7.4
19 15.3.4.7; 15.5.3
20 4.6.9
21 4.22

22 Mwakoro 15,
Rongorongo aika a ikotaki